

تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران

(۸۵-۱۳۳۵)

ایرج ساعی ارسی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۹/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۲/۲۰

چکیده

هدف این پژوهش بررسی و تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران در بازه‌ی زمانی پنجاه ساله‌ی (۸۵-۱۳۳۵) بود. جامعه‌ی آماری کلیه‌ی استان‌های کشور در تقسیمات کشوری در سرشماری‌های (۸۵-۱۳۳۵) در نظر گرفته شد. داده‌های پژوهش از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران در سالهای ۸۵-۱۳۳۵ استخراج گردید.

نوع مطالعه تحلیلی است و از روش‌های تحلیل جمعیت استفاده شده است. روش پژوهش بررسی اسناد و مدارک و روش تحلیل ثانویه و روش تحلیل روند بوده است.

مهمترین یافته‌ها چنین اند: تعداد شهرهای کشور از ۲۰۰ نقطه در سال ۱۳۳۵ به ۱۰۱۲ شهر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. جمعیت شهرنشین کشور از ۶ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به بیش از ۴۸ میلیون نفر در سال ۱۳۸۵ بالغ گردیده است.

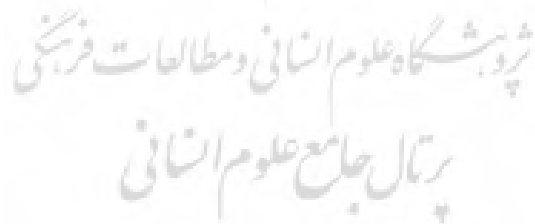
متوسط میزان رشد سالانه‌ی جمعیت شهری ایران پس از یک کاهش مختصر در دوره‌ی ۵۵-۱۳۴۵ مجدداً افزایش یافته و سپس از دوره‌ی ۷۰-۱۳۶۵ با توجه به کاهش میزان رشد سالانه‌ی کل جمعیت کشور رو به کاهش نهاده است. به میزان شهرنشینی کشور در طی ۵۰ سال (۸۵-۱۳۳۵) ۳۶/۷۶ درصد اضافه شده است.

^۱ - استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، گروه علوم اجتماعی، ابهر، ایران E-mail: saiearasi@gmail.com

در سال ۱۳۸۵ استان قم رتبه اول و استان تهران رتبه دوم جمعیت شهرنشینی را به خود اختصاص داده است. کمترین جمعیت شهرنشینی در این سال به استان هرمزگان تعلق داشته است.

مهمترین نتایج عبارتند از: افزایش جمعیت استان‌ها در ایران بیشتر در دهه‌های ۱۳۵۷ بوده است. افزایش جمعیت شهرنشینی در ایران در سه شیوه‌ی ممکن یعنی رشد طبیعی، مهاجرت روستا-شهری و تبدیل مناطق روستایی به شهریا الحاق مناطق حاشیه‌ی شهرها به شهر قابل توجیه است. میزان درصد شهرنشینی در فاصله‌ی سال‌های ۸۵-۱۳۳۵ در استان‌های مختلف یکسان نبوده است. به طوری که در سال ۱۳۳۵ فقط ۴ استان، ولی در سال ۱۳۷۵، ۷ استان و در سال ۱۳۸۵، ۸ استان میزان شهرنشینی بالاتر از میزان شهرنشینی مربوط به کل کشور را داشته اند.

واژگان کلیدی: تحولات شهرنشینی در استان‌ها، شهرنشینی در ایران، شهرنشینی در ایران.

مقدمه

شهرنشینی، جامعه‌ی ایران را طی سه دهه‌ی گذشته دستخوش تحولات زیادی ساخته است در حالی که خود شهرنشینی در ارتباط با پدیده‌ی دیگری هم چون رشد جمعیت، قابل بررسی است. در واقع ایران طی دهه‌های اخیر با این دو پدیده‌ی مرتبط به هم یعنی افزایش جمعیت و رشد شهرنشینی مواجه بوده است. این دو به صورت متقابل بر یکدیگر اثر نهاده و ترکیب و توزیع جمعیت را تحت تأثیر قرار داده اند. جمعیت ایران طی ۸۰ سال گذشته هفت برابر شده است. این افزایش طبیعی جمعیت به دنبال خود مهاجرت خالص را دامن زده است. هر دو پدیده در رشد جمعیت شهرها مهم‌ترین عوامل محسوب می‌شوند. جمعیت مجموعه‌ی شهرها از چهار عامل نشئت می‌گیرد: اول، جمعیت مقیم شهر و افزایش طبیعی آن (تفاضل موالید و مرگ میر) طی مدت معین، دوم، مهاجرت‌هایی که از نقاط دیگر اعم از شهر و روستا حتی سایر کشورها به شهرها صورت می‌گیرد. سوم ادغام حومه‌ها و اقمار شهری به محدوده‌ی شهرها و چهارم، تبدیل نقاط روستائی به شهر در نتیجه‌ی رشد شهری و جاذبه‌ی جمعیتی شهرها و در نتیجه فرا رفتن از ضابطه‌ی حداقل جمعیت شهری.

پدیده‌ی افزایش شهرنشینی را در کشور می‌توان معلول عواملی نظیر مهاجرت روستائیان به شهرها به دلیل توسعه‌ی صنعتی، امکان و تمرکز عشایر در شهرهای نوین، تبدیل شدن تعدادی از نقاط روستایی به شهرها و استحاله‌ی آبادی‌های اطراف شهرهای بزرگ دانست.

جمعیت کشور در سرشماری ۱۳۸۵ بیش از ۷۰ میلیون نفر بوده است که ۶۷/۵ درصد در نقاط شهری و ۳۱/۵ درصد در نقاط روستایی سکونت داشته اند. بررسی‌ها نشان از افزایش سریع میزان شهرنشینی در پنجاه سال اخیر دارد و ارقام نشان دهنده‌ی بیش از دو برابر شدن میزان شهرنشینی و هشت برابر شدن تعداد جمعیت شهری در کشور است.

رشد شتابان شهرنشینی و تأخیر در روند صنعتی شدن ایران مسائل اجتماعی حادی از قبیل بیکاری، فقر، حاشیه نشینی و آسیب‌های اجتماعی و... در شهرها بوجود آورده است. از سوی دیگر افزایش جمعیت در

شهرهای بیش از یک میلیون نفر جمعیت مدیریت شهری و اقتصاد شهری را با چالش‌های بحث برانگیز مواجه ساخته است.

بررسی و تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران و تحلیل جمعیت‌شناختی آن وضع شهرنشینی در ایران را روشن خواهد ساخت.

ادبیات پژوهش

در بررسی ادبیات پژوهش در ایران به آثار زیر برخورد کردیم :

۱- حسین سلطان‌زاده در سال ۱۳۶۲ به بررسی روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران پرداخته است. این اثر در سه فصل تنظیم یافته است و توسط انتشارات آگاه منتشر شده است. نویسنده روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران را در این اثر بررسی نموده است.

۲- یوسف مجید زاده کتاب «آغاز شهرنشینی در ایران» را در سال ۱۳۶۸ نوشته و در مرکز نشر دانشگاهی آن را به چاپ رسانده است. کتاب در دوازده فصل تنظیم یافته است. این اثر بر پایه‌ی دانش باستان‌شناسی به پدیده‌ی شهرنشینی در ایران پرداخته است.

۳- حبیب‌الله زنجانی در کتاب جمعیت و شهرنشینی در ایران که در دو جلد تنظیم یافته است در سال ۱۳۷۰ به این موضوع پرداخته و توسط مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران وابسته به وزارت مسکن و شهرسازی به انتشار آن همت گماشته است. جلد اول آن در همین سال یعنی ۱۳۷۰ تحت عنوان جلد اول؛ جمعیت انتشار یافت ولی جلد دوم آن که قرار بود تحت عنوان شهرنشینی در ایران باشد تاکنون منتشر نشده است.

۴- حبیب‌الله زنجانی در مجموعه‌ی مباحث و روش‌های شهرسازی؛ ۱- جمعیت، که در سال ۱۳۶۹ تألیف یافته و در مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران وابسته به وزارت مسکن و شهرسازی

به چاپ رسانده است. این اثر در هشت فصل تدوین شده و فصل اول و دوم آن به مطالعه‌ی جمعیت شهرها پرداخته است.

۵- حبیب‌الله زنجانی و فریدون رحمانی در کتاب خود تحت عنوان "راهنمای جمعیت شهرهای ایران" (۱۳۷۰-۱۳۳۵) که در سال ۱۳۶۸ توسط مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وابسته به وزارت مسکن و شهرسازی به چاپ رسیده است، به طبقه بندی شهرهای ایران بر اساس میزان‌های رشد جمعیت شهرها و سایر توزیع‌ها در مورد شهرهای ایران پرداخته اند. این اثر، ضمن ایجاد آشنایی با مبانی اطلاعات جمعیتی ایران، ارقام جمعیت کلیه‌ی شهرهای کشور را در ۳۰ سال قبل از سرشماری ۱۳۶۵ و پیش بینی تا سال ۱۳۷۰ را به دست می‌دهد.

۶- حبیب‌الله زنجانی در اثر خود تحت عنوان "جمعیت و توسعه" که در سال ۱۳۷۱ توسط مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران وابسته به وزارت مسکن و شهرسازی منتشر شده است، به گردآوری مطالعات خود پرداخته است. این مجموعه مقالات شامل یازده مقاله یا سخنرانی علمی است که در مباحث "جمعیت و توسعه" از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۱ انجام شده است. سه مقاله‌ی این مجموعه به شهرنشینی و شهرگرایی مربوط می‌باشد.

۷- طه نوراللهی کتاب خود را تحت عنوان توزیع و طبقه بندی جمعیت شهرهای ایران در سرشماری‌های ۷۵-۱۳۳۵ و تطبیق توزیع جغرافیایی جمعیت استان‌ها در سال ۱۳۸۲ توسط مرکز آمار ایران وابسته به سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور منتشر کرده است.

۸- حسین سلطان زاده در اثر خود تحت عنوان "مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران" که در سال ۱۳۶۵ توسط نشر آبی منتشر شده است به بررسی شهر و شهرنشینی می‌پردازد.

۹- فرخ حسامیان، گیتی اعتماد و محمدرضا حائری در اثر خود تحت عنوان "شهرنشینی در ایران" که در سال ۱۳۶۳ توسط مؤسسه انتشارات آگاه منتشر شده است به بررسی تحولات و پویای شهرنشینی در ایران پرداخته اند.

۱۰- سیمین استامبولچی مقدم در مقاله‌ی خود تحت عنوان "تحول شهرنشینی در ایران (از ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵)" که در کتاب توس (مجموعه‌ی مقالات) در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات توس به چاپ رسیده است به روند تحولات شهرنشینی ایران پرداخته است.

مبانی نظری شهرنشینی در ایران

در ایران شهرنشینی را نه چون پدیده‌ای ضروری در روند تکامل جامعه، بلکه به مثابه‌ی اتفاقی ناگوار و احياناً قابل اجتناب در نظر می‌آورند. این بینش در حقیقت بیان وارونه‌ی آن چیزی است که به "مشکلات" و "عوارض" شهرنشینی وزندگی شهری معروف شده است، وارونه، زیرا این بینش خود "شهرنشینی" را بانی تمامی "مشکلات" قلمداد می‌کند، حال آن که شهرنشینی آن نظام اقتصادی - اجتماعی است که خود مشکل زا است.

بنابراین در این نحوه‌ی نگرش که به صورت یک عقیده‌ی رایج در آمده است طبیعی است که راه حل "مشکلات" شهری همانا جلوگیری از شهرنشینی و بازگشت به روستا تلقی شود. بینش فوق در نهایت با وارونه کردن روابط علت و معلولی به دام طرز تفکری که تحت عنوان بینش ضد شهری می‌شناسیم می‌افتد و نه تنها ضرورت تاریخی شهرنشینی را نفی می‌کند بلکه در برخورد با "مشکلات" شهری نیز نمی‌تواند کار ساز و نتیجه بخش باشد.

برای ارزیابی نقش و مفهوم شهرنشینی معاصر در استان‌های ایران باید تحولات اقتصادی - اجتماعی را که بر نحوه‌ی استقرار فضایی جمعیت اثر می‌گذارد بررسی کنیم و از این طریق معنای تاریخی جابجایی‌های جمعیت و مهاجرت را در متن این تحولات اقتصادی - اجتماعی دریابیم.

از یک زاویه، شهرنشینی به گونه‌ی خاص ایران همانند بسیاری از کشورهای توسعه نیافته بازتاب فضایی تحوّل در سازمان یابی تولید و بطور مشخص بازتاب بسط سرمایه داری پیرامونی در ایران است. بسط امکانات اشتغال و زندگی در برخی نقاط (عمدتاً شهر) بر اثر توسعه مناسبات سرمایه داری از یک سو، کاهش این امکانات در نقاط دیگر (عمدتاً روستا) بر اثر فروپاشی مناسبات پیش سرمایه داری از سوی دیگر زمینه‌ی مهاجرت‌های داخلی و شهرنشینی در ایران را فراهم آورده است. در این معنا شهرنشینی در ایران بیان فضایی یا انعکاس فضایی گذار از مناسبات پیش سرمایه‌داری به مناسبات سرمایه‌داری است.

از زاویه ای دیگر گذار به سرمایه داری در ایران یک گذار کلاسیک (مشابه کشورهای اروپایی) نبوده بلکه دارای ویژگی‌های ساختی - تاریخی است که در الگوی شهرنشینی جامعه‌ی ما نیز تأثیر مستقیم دارد. (حسامیان وهمکاران، ۱۳۶۳: ۱۵-۱۳).

برای بررسی نظری پدیده‌ی شهرنشینی ضرورت دوره بندی تاریخی احساس می‌شود. برای این منظور تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران را به سه دوره‌ی اصلی می‌توان تقسیم نمود.

۱- دوره‌ی اول: شهرنشینی بطئی (۱۳۴۰ - ۱۳۰۰)

۲- دوره‌ی دوم: شهرنشینی سریع (۱۳۵۵ - ۱۳۴۰)

۳- دوره‌ی سوم: شهرنشینی شتابان (۱۳۹۰ - ۱۳۵۵)

البته این سه دوره‌ی تاریخی نیز به دوره‌های فرعی قابل تقسیم است.

۱- خصلت یابی شهرنشینی بطئی (۱۳۴۰ - ۱۳۰۰)

برای مطالعه‌ی رابطه‌ی شهر و روستا در دوره‌ی ۱۳۴۰ - ۱۳۰۰، توجه به دو مقولهٔ تئوریک ضرورت دارد. یکی از این مقولات مازاد اقتصادی و الگوهای استخراج و تمرکز مازاد روستایی است که چگونگی شهرنشینی در هر دوره را می‌تواند خصلت یابی کند و دیگری مفهوم همزیستی (آرتیکولا سیون) شیوه‌های تولید مختلف است که اثر مستقیمی بر چگونگی جابجائی محصول و نیروی کار میان شهر و روستا می‌گذارد.

با توجه به دو مقوله‌ی فوق، شهرنشینی بطئی را در ایران می‌توان به سه دوره‌ی متمایز تقسیم نمود:

۱. دوره‌ی اول از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ که جمعیت شهرنشینی ایران از ۲۸ درصد کل جمعیت تنها به ۲۹/۴ درصد می‌رسد (نرخ رشد سالانه‌ی شهری ۱/۶۵ درصد).

۲. دوره‌ی دوم از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ که دوره‌ی شیوع مهاجرت‌های داخلی در ایران است و طی آن جمعیت شهرنشین از ۲۹/۴ درصد به ۳۰/۴ درصد می‌رسد (نرخ رشد سالانه‌ی شهری ۲/۷۲ درصد).

۳. دوره‌ی سوم از کودتای ۱۳۳۲ تا سال ۱۳۴۰ و اصلاحات ارضی که طی آن جمعیت شهری از ۳۰/۴ درصد کل جمعیت به ۳۵ درصد کل جمعیت می‌رسد (نرخ رشد سالانه‌ی شهری ۴/۵۷ درصد).
در هر سه دوره‌ی فوق رابطه‌ی شهر و روستا بر اثر تحوّل در الگوی توسعه‌ی اقتصادی دچار دگرگونی شده که بازتاب فضایی آن به صورت کندی شهرنشینی در یک مقطع و آغاز حرکت‌های مهاجرتی در مقطع دیگر متجلی می‌شود.

۲. خصلت یابی شهرنشینی سریع (۱۳۵۵ - ۱۳۴۰)

روندهای مهاجرتی که از دهه‌ی ۱۳۳۰ در ایران شروع شده بود پس از اصلاحات ارضی ابعاد گسترده‌ای پیدا کرد. رونق شهری از یک سو و فروپاشی روابط سنتی تولید در روستا به واسطه‌ی اصلاحات ارضی دو عامل تعیین کننده‌ی روند شهرنشینی در این دوره به حساب می‌آیند. توسعه‌ی شهرها مستقل از مازاد اقتصاد روستایی و با اتکا به درآمدهای حاصل از صادرات نفت باعث حذف جمعیت به مراتب بیشتری از دوره‌ی قبلی می‌گردد.

بروز آنچه به "مشکلات شهری" معروف است مقارن همین دوره از شهرنشینی است. سرعت گرفتن مهاجرت‌های داخلی و افزایش سریع جمعیت شهرهای بزرگ و متوسط عوارض متعددی را در پی داشت. فوق‌تمرکز شهری در منطقه‌ی تهران، پیدایش حاشیه‌نشینان در حومه‌ی شهرهای بزرگ، فقدان و کمبود تأسیسات و تجهیزات زیرساختی در شهرها، وخامت روز افزون ارتباطات و ترافیک شهری، کمبود مسکن و

بورس بازی زمین برخی از این مشکلات هستند که باعث شد بطور روز افزونی اعتبارات عمرانی شهری در بودجه‌های دولت افزایش یابد و تأمین زیر ساخت‌های شهری به صورت یکی از اقلام مهم برنامه‌های عمرانی در آید.

مهم‌ترین خصلت شهرنشینی سریع در ایران از حیث اقتصادی اتکای کامل آن به مازاد اقتصاد ملی یعنی درآمدهای حاصل از صدور نفت است. این خصلت، تعیین کننده سایر عوارض و پدیده‌های شهری در این دوره است.

بدین ترتیب شهرنشینی سریع به صورت شهرنشینی مشکل‌زا نمایان می‌گردد که نه بخش خصوصی می‌تواند ابتکار عملی را در حل مشکلات آن بر عهده گیرد و نه نیروهای مولد از طریق بودجه‌های عمرانی دولتی می‌توانند به نیازهای آن پاسخ مستمری بدهند. این شکل از شهرنشینی با آن شکل از استخراج و تمرکز مازاد اقتصادی ملازمه دارد.

توسعه روابط سرمایه‌داری در بطن یک اقتصاد تک محصول بر صادرات نفت سبب در حاشیه قرار گرفتن کشاورزی از یک سو و رشد سریع شهرها از سوی دیگر شد.

حاصل این دو روندهای مهاجرتی از روستا به شهرها بود که در نهایت به شکل مشکلات حاصل از آن با توسعه سرمایه‌داری با الگوی فوق ملازمه دارد و ثانیاً مشکلات شهری و تشدید آن خود حاصل الگوی توسعه اقتصادی ذکر شده است. بدین ترتیب پاسخگوی مستمر به نیازهای شهرنشینی مستلزم تحوّل در الگوی توسعه اقتصادی فوق است چه در غیر این صورت همواره شهرنشینی بر رشد نیروهای مولد و نیازها بر توان پاسخگویی به آنها پیشی خواهد گرفت.

۳- خصلت یابی شهرنشینی شتابان (۱۳۹۰ - ۱۳۵۵)

این دوره را نیز می‌توان به دوره‌های فرعی تقسیم کرد. در این دوره وابستگی اقتصاد ایران به نفت شدت گرفت، در نتیجه اقتصاد کشور با افزایش در آمد نفت به واردات کالا به شدت وابستگی دارد و باعث گردیده مازاد اقتصاد روستایی توسط مازاد اقتصاد نفت جانشین گردد. بنابراین رشد شهری مستقل از مازاد اقتصاد کشاورزی ادامه یافت و کسب‌وکارهای رابطه‌ی متقابل اشتغال شهری و مازاد نیروی کار روستایی باعث افزایش درآمدهای شهری به ویژه در بخش خدمات و دلالی گردید.

بدین سان کشاورزی بار دیگر در حاشیه قرار گرفت و به فروپاشی خود هم چنان ادامه داد. در نتیجه مازاد نیروی کار روستایی مجبور به مهاجرت از روستا به شهر شد. از سوی دیگر بنیان تولیدی شهرنشینی تضعیف شد و بخش خصوصی نیز به ضعف گرایید. البته بخش خصوصی شبه دولتی به شدت تقویت گردید.

چون بخش خصوصی تضعیف شد نتوانست به نیازهای روز افزون شهری پاسخ دهد و مشکلات شهری به ویژه در کلان شهرها مشاهده گردید. در نتیجه نیازهای شهری بویژه در کلان شهرها رشد یافت و شهرنشینی شتابان هم چنان ادامه دارد.

هدف پژوهش

هدف اصلی مقاله‌ی حاضر بررسی روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران در بازه‌ی زمانی ۸۵ - ۱۳۳۵ است.

پرسش پژوهش

روند تحولات شهرنشینی در استان‌های کشور در بازه‌ی زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ چگونه بوده است؟

روش شناسی

جامعه‌ی آماری پژوهش در درجه اول کل کشور در سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ خواهد بود. در درجه دوم محاسبات و تحلیل‌ها براساس استان‌های کشور در تقسیمات کشوری در سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا

۱۳۸۵ در نظر گرفته شده است. داده‌های پژوهش از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران در سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ استخراج گردید.

نوع مطالعه تحلیلی است و از روش‌های تحلیل جمعیت استفاده شده است. نحوه‌ی اجرای پژوهش بدین صورت بود که ابتدا داده‌ها طراحی شده و سپس از سرشماری‌ها و آمارگیری‌های جاری کشور (۱۳۸۵ - ۱۳۳۵) داده‌ها استخراج و سپس محاسبات جمعیت شناختی انجام گردید.

روش پژوهش، روش بررسی اسناد و مدارک و روش تحلیل روند بوده است. هم‌چنین از روش تحلیل ثانویه داده‌ها بهره گرفته شد.

قلمرو زمانی پژوهش سرشماری ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ در بر می‌گیرد. قلمرو مکانی پژوهش تحلیل‌های جمعیت شناختی در کل کشور و نیز به تفکیک مناطق شهری و روستایی و نیز به تفکیک استان‌های کشور بوده است. آخرین تقسیمات کشوری در سرشماری‌ها مد نظر بوده است.

یافته‌ها

در این جا یافته‌های حاصل از پژوهش را در سه قسمت تحت عنوان « بررسی جمعیت شهرها بر پایه شهرنشینی اعلام شده در سرشماری‌ها (۸۵ - ۱۳۳۵) و رشد جمعیت شهری کشور (۸۵ - ۱۳۳۵) » و تحولات میزان‌های شهرنشینی به تفکیک استان در ایران (۸۵ - ۱۳۳۵) ارائه می‌دهیم.

۱- بررسی شهرها بر پایه‌ی شهرنشینی اعلام شده در سرشماری‌ها

(۸۵ - ۱۳۳۵)

تعداد شهرهای کشور از ۲۰۰ نقطه در سال ۱۳۳۵ به ۱۰۱۲ شهر در سال ۱۳۸۵ رسید. جمعیت کشور از ۶۰۰۹۸۶ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۴۸۲۵۹۹۶۴ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. چگونگی افزایش تعداد شهرها و جمعیت شهری کشور در جدول شماره (۱) آمده است.

تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران

جدول شماره (۱): تغییرات جمعیت و تعداد نقاط شهری کشور طی سال‌های ۸۵-۱۳۳۵

سال	جمعیت	افزایش هر دوره		شاخص افزایش (۱۰۰-سال ۱۳۳۵)	درصد تغییرات نسبت به سال پایه	تعداد شهرها	افزایش تعداد شهر ها
		نسبی	مطلق				
۱۳۳۵	۶۰۰۲۶۲۱	-	-	۱۰۰/۰	-	۲۰۰	-
۱۳۴۵	۹۷۹۵۸۱۰	۳۷۹۳۱۸۹	۶۳/۲	۱۶۳/۲	۶۳/۲	۲۷۲	۷۲
۱۳۵۵	۱۵۸۵۴۶۸۰	۶۰۵۸۸۷۰	۶۱/۸	۲۶۴/۱	۱۶۴/۱	۳۷۳	۱۰۱
۱۳۶۵	۲۶۸۴۴۵۶۱	۱۰۹۸۹۸۸۱	۶۹/۳	۴۴۷/۲	۳۴۷/۲	۴۹۶	۱۲۳
۱۳۷۰	۳۱۸۳۶۵۹۸	۴۹۹۲۰۳۷	۱۸/۶	۵۳۰/۴	۴۳۰/۴	۵۱۲	۱۶
۱۳۷۵	۳۶۸۱۷۷۸۹	۴۹۸۱۱۹۱	۱۵/۶	۶۱۳/۴	۵۱۳/۴	۶۱۲	۱۰۰
۱۳۸۵	۴۸۲۵۹۹۶۴	۱۱۴۴۲۱۷۵	۳۱/۰	۳۶۲/۶	۲۵۹/۶	۱۰۱۲	۷۰۰

بررسی نشان می‌دهد که میانگین جمعیت شهرها از ۳۰۰۱۳ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۳۶۰۱۴ نفر در سال ۱۳۴۵، ۴۲۵۰۶ نفر در سال ۱۳۵۵، ۵۴۱۲۲ نفر در سال ۱۳۶۵، ۶۲۱۸۰ نفر در سال ۱۳۷۰ و ۶۰۱۶۰ نفر در سال ۱۳۷۵، ۴۷۶۸۸ نفر در سال ۱۳۸۵، افزایش یافته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- رشد جمعیت شهری کشور (۸۵ - ۱۳۳۵)

متوسط میزان رشد سالانه‌ی جمعیت شهری کشور در فواصل سرشماری ۱۳۸۵ - ۱۳۳۵ در جدول شماره (۲) آمده است.

جدول شماره (۲) : متوسط میزان رشد سالانه‌ی جمعیت شهری کشور (۸۵ - ۱۳۳۵)

سال	جمعیت شهری	متوسط رشد سالانه	
		دوره	درصد
۱۳۳۵	۶۰۰۲۶۲۱	-	-
۱۳۴۵	۹۷۹۵۸۱۰	۱۳۳۵ - ۱۳۴۵	۵/۱
۱۳۵۵	۱۵۸۵۴۶۸۰	۱۳۴۵ - ۱۳۵۵	۴/۹
۱۳۶۵	۲۶۸۴۴۵۶۱	۱۳۵۵ - ۱۳۶۵	۵/۴
۱۳۷۰	۳۱۸۳۶۵۹۸	۱۳۶۵ - ۱۳۷۰	۳/۴
۱۳۷۵	۳۶۸۱۷۷۸۹	۱۳۷۰ - ۱۳۷۵	۲/۹۵
۱۳۸۵	۴۸۲۵۹۹۶۴	۱۳۷۵ - ۱۳۸۵	۲/۷۴

متوسط میزان رشد سالانه‌ی جمعیت شهری ایران پس از یک کاهش مختصر در دوره‌ی ۵۵ - ۱۳۴۵ مجدداً افزایش یافته و سپس از دوره‌ی ۷۰ - ۱۳۶۵ با توجه به کاهش میزان رشد سالانه‌ی کل جمعیت کشور، رو به کاهش نهاده است. یعنی از ۵/۴ درصد در دوره‌ی ۶۵ - ۱۳۵۵، به ۲/۷۴ درصد در دوره‌ی ۸۵ - ۱۳۷۵ رسیده است.

میانگین میزان رشد جمعیت شهری از سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۵، ۲/۲۶ درصد بوده است و بیشترین میزان رشد جمعیت شهری کشور در سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۶۵ بوده که در این سال‌ها میانگین میزان رشد جمعیت شهری کشور بالای پنج درصد است. البته در این سال‌ها میانگین میزان رشد کل جمعیت کشور نیز بالا بوده و بخش عظیمی از رشد جمعیت شهری کشور مربوط به رشد طبیعی جمعیت است.

تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران

از سال ۱۳۶۵ به بعد هم زمان با کاهش میانگین میزان رشد کل جمعیت میانگین میزان رشد جمعیت شهری نیز کاهش یافته و به رقم ۲/۷۴ درصد طی سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ رسیده است.

قابل ذکر است که طی سال‌های یاد شده میانگین میزان رشد جمعیت روستائی کشور منفی شده که بخشی از این کاهش مربوط به مهاجرت روستائیان به شهرها و بخشی نیز مربوط به تبدیل نقاط روستائی به شهر و استحاله‌ی نقاط روستائی در شهرها بوده است.

در جدول شماره (۳) تعداد و میزان رشد شهرهای کشور به تفکیک سال آمده است.

جدول شماره (۳) : تعداد و میزان رشد شهرهای کشور طی سال‌های (۸۵ - ۱۳۳۵)

سال	تعداد شهرها	میزان رشد تعداد شهرها (درصد)
۱۳۳۵	۱۹۹	-
۱۳۴۵	۲۷۲	۳۶/۷
۱۳۵۵	۳۷۳	۳۷/۱
۱۳۶۵	۴۹۶	۳۳/۰
۱۳۷۵	۶۱۲	۲۳/۴
۱۳۸۵	۱۰۱۶	۶۶/۰

همان گونه که در جدول شماره (۳) مشاهده می‌شود بیشترین میزان رشد تعداد شهرها به دوره ۸۵ - ۱۳۷۵ با ۶۶ درصد و کمترین آن به دوره‌ی ۶۵ - ۱۳۵۵ با ۳۳ درصد مربوط می‌شود. البته در این تغییرات تعداد و میزان رشد شهرهای کشور باید به تغییر تعریف شهر نیز توجه داشت.

- ۲- تحولات میزان‌های شهرنشینی به تفکیک استان در ایران (۱۳۳۵ - ۱۳۸۵)
- جدول شماره (۴) میزان شهرنشینی به تفکیک استان در سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵ را نشان می‌دهد.

با توجه به جمعیت کشور در سال ۱۳۳۵ که حدود ۱۹ میلیون نفر بوده است، میزان شهرنشینی برابر ۳۱/۷ درصد به دست می‌آید، طی ۱۰ سال پس از ۱۳۳۵ یعنی ۱۳۴۵ تنها ۶/۳ درصد بر سهم جمعیت شهرنشین کشور اضافه شده و به ۳۸/۰ درصد رسیده است. در سال ۱۳۵۵ میزان شهرنشینی به ۴۷/۰ درصد رسیده، و به عبارت دیگر از هر ۱۰۰ نفر جمعیت آن سال ۴۷ نفر در نقاط شهری زندگی می‌کردند. در ده سال بعد نیز سهم جمعیت شهری ۷/۳ درصد افزایش یافته و به ۵۴/۳ درصد رسیده است. میزان شهرنشینی کشور در سال ۱۳۷۰ به رقمی معادل ۵۷/۰ درصد و بالاخره در سال ۱۳۷۵ به ۶۱/۳ درصد رسیده بود. در سال ۱۳۸۵ این رقم به ۶۸/۴۶ درصد رسید.

با بررسی دقیق معلوم می‌شود که به میزان شهرنشینی کشور در طی ۵۰ سال (۸۵ - ۱۳۳۵) ۳۶/۷۶ درصد اضافه شده است. با برآورد معلوم می‌شود، حجم جمعیت نقاط شهری و نقاط روستائی کشور در سال ۱۳۵۹ یکسان بوده است. به عبارت دیگر در این سال جمعیت ساکن در نقاط شهری و روستائی کشور هر کدام ۵۰ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌داده‌اند. بنابراین بعد از سال ۱۳۵۹ مرتباً از سهم جمعیت روستائی کشور کاسته و به سهم جمعیت نقاط شهری کشور افزوده شده است و از سال ۱۳۵۹ نیز این روند ادامه داشته است به طوری که در سال ۱۳۷۵ سهم جمعیت شهری کشور به ۶۱/۳ درصد رسیده است. این رقم در سال ۱۳۸۵ به ۲۱/۴۶ درصد رسیده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران

جدول شماره (۴) : میزان شهرنشینی کشور به تفکیک استان در سال‌های ۸۵-۱۳۳۵

نام استان	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۰	۱۳۷۵	۱۳۸۵
کل کشور	۳۱/۶۷	۳۷/۹۸	۴۷/۰۳	۵۴/۲۹	۵۷/۰۲	۶۱/۳۱	۶۸/۴۶
آذربایجان شرقی	۲۹/۷۲	۳۲/۴۵	۴۱/۳۴	۵۱/۵۴	۵۵/۱۲	۶۰/۲۸	۶۶/۶۷
آذربایجان غربی	۲۰/۶۹	۲۵/۵۳	۳۱/۷۴	۴۵/۸۰	۴۷/۴۲	۵۲/۶۸	۶۰/۰۳
اردبیل	۱۵/۵۹	۱۶/۱۹	۲۴/۵۶	۳۹/۸۲	۴۲/۷۷	۴۸/۶۷	۵۸/۲۷
اصفهان	۴۴/۳۸	۵۳/۵۹	۶۲/۹۴	۶۴/۱۰	۶۶/۵۲	۷۴/۳۰	۸۳/۳۲
ایلام	۸/۰۲	۹/۰۵	۱۹/۷۵	۴۱/۰۰	۴۷/۹۱	۵۳/۲۳	۶۰/۶۹
بوشهر	۱۵/۲۳	۲۱/۵۴	۳۶/۶۵	۵۰/۰۰	۵۱/۲۹	۵۳/۰۵	۶۵/۱۶
تهران	۸۱/۱۶	۸۷/۹۲	۹۱/۵۲	۸۶/۳۸	۸۶/۶۴	۸۶/۴۶	۹۱/۳۴
چهارمحال بختیاری	۲۲/۹۰	۲۹/۰۵	۳۵/۵۷	۳۶/۳۶	۳۷/۰۷	۴۵/۰۵	۵۱/۵۵
خراسان جنوبی	۲۱/۲۵	۲۹/۰۶	۳۸/۱۴	۲۶/۶۳	۳۱/۳۴	۴۰/۹۲	۵۱/۳۳
خراسان رضوی	-	-	-	۵۳/۵۱	۵۵/۹۶	۶۱/۰۹	۶۸/۱۵
خراسان شمالی	-	-	-	۳۳/۸۵	۳۵/۱۴	۴۰/۰۷	۴۸/۳۶
خوزستان	۴۸/۱۲	۵۱/۲۲	۵۷/۴۴	۵۵/۳۸	۶۰/۷۸	۶۲/۵۲	۶۷/۲۲
زنجان	۱۶/۳۸	۱۷/۹۰	۲۴/۹۱	۴۰/۵۰	۴۳/۵۸	۴۷/۶۲	۵۷/۹۹
سمنان	۳۰/۵۰	۳۵/۶۴	۴۱/۹۵	۵۸/۷۱	۶۱/۶۲	۶۸/۲۹	۷۴/۷۰
سیستان و بلوچستان	۱۰/۸۸	۱۴/۳۵	۲۴/۵۲	۴۰/۷۴	۴۳/۲۷	۴۶/۱۲	۴۹/۶۰
فارس	۳۱/۹۱	۳۶/۲۱	۴۲/۳۸	۵۰/۳۹	۵۳/۲۱	۵۶/۶۷	۶۱/۱۷
قزوین	۲۲/۸۰	۲۵/۱۷	۳۲/۱۸	۴۵/۳۹	۴۸/۷۷	۵۳/۸۶	۶۸/۰۵
قم	۵۹/۹۴	۶۶/۶۶	۷۹/۲۰	۸۸/۰۳	۸۹/۹۸	۹۱/۱۶	۹۳/۹۲
کردستان	۱۲/۷۰	۱۶/۵۲	۲۴/۳۳	۳۹/۷۱	۴۷/۴۵	۵۲/۴۲	۵۹/۴۲
کرمان	۱۹/۳۵	۲۴/۱۳	۳۲/۶۰	۴۳/۰۵	۴۵/۶۶	۵۲/۸۹	۵۸/۵۳
کرمانشاه	۲۹/۳۶	۳۴/۳۵	۴۲/۸۷	۵۶/۱۷	۵۹/۳۷	۶۱/۷۵	۶۶/۸۰
کهگیلویه و بویراحمد	۰/۰۰	۸/۰۶	۱۲/۶۳	۲۷/۰۳	۳۰/۴۳	۳۹/۲۳	۴۷/۶۴

مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال دهم، شماره سی و هفتم، تابستان ۱۳۹۲

۴۹/۱۷	۴۱/۲۹	۳۸/۴۱	۳۶/۸۷	۳۳/۶۳	۲۳/۸۸	۱۷/۱۱	گلستان
۵۳/۸۸	۴۶/۸۳	۴۰/۰۸	۳۷/۶۸	۲۹/۱۵	۲۲/۶۸	۲۱/۰۵	گیلان
۵۹/۴۳	۵۳/۶۵	۵۰/۶۷	۴۶/۷۵	۳۲/۱۷	۲۱/۵۸	۱۹/۴۲	لرستان
۵۳/۱۸	۴۵/۹۰	۴۱/۷۴	۳۹/۲۷	۳۲/۱۶	۲۳/۹۱	۲۰/۸۲	مازندران
۶۸/۹۸	۵۷/۰۹	۴۹/۹۹	۴۴/۰۰	۲۷/۱۰	۱۸/۱۵	۱۵/۴۱	مرکزی
۴۷/۱۱	۴۱/۸۰	۴۰/۳۰	۴۰/۴۴	۲۶/۷۰	۱۵/۱۵	۱۱/۱۸	هرمزگان
۵۷/۵۸	۴۸/۳۱	۴۲/۱۹	۳۷/۴۱	۲۹/۸۹	۲۵/۹۴	۲۴/۵۰	همدان
۷۹/۷۱	۷۵/۱۵	۶۸/۰۵	۶۹/۲۲	۶۱/۴۲	۴۴/۶۳	۳۵/۴۹	یزد

در جدول شماره (۵) جمعیت نقاط شهری کشور به تفکیک استان طی سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵ ارائه شده است.

جدول شماره (۵) : جمعیت نقاط شهری کشور به تفکیک استان طی سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵

نام استان	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۰	۱۳۷۵	۱۳۸۵
جمع (نقاط شهری)	۶۰۰۲۶۲۱	۹۷۹۵۸۱۰	۱۵۸۵۴۶۸۰	۲۶۸۴۴۵۶۱	۳۱۸۳۶۵۹۸	۳۶۸۱۱۷۸۹	۴۸۲۵۹۹۶۴
آذربایجان شرقی	۴۶۰۶۹۱	۹۵۵۹۱۶	۹۹۲۶۹۷	۱۵۸۶۱۸۹	۱۸۰۷۲۳۵	۲۰۰۴۴۸۴	۲۴۰۲۵۳۹
آذربایجان غربی	۱۶۰۹۹۸	۲۷۷۶۴۶	۴۴۶۷۱۴	۹۰۲۹۹۹	۱۰۸۳۲۳۵	۱۳۱۵۱۶۱	۱۷۲۴۹۵۴
اردبیل	۷۸۳۸۵	۹۹۵۴۱	۱۹۵۵۹۵	۴۱۲۶۲۰	۴۸۸۲۸۲	۵۶۸۴۴۸	۷۱۵۵۹۷
اصفهان	۵۴۱۹۵۳	۸۴۶۰۲۴	۱۳۷۰۰۷۶	۲۱۱۲۰۶۱	۲۴۴۹۶۲۳	۲۹۱۴۸۷۴	۳۷۹۸۷۲۸
ایلام	۸۳۴۶	۲۰۱۸۹	۴۸۵۹۵	۱۵۶۶۵۸	۲۱۱۱۱۸	۲۵۹۶۸۷	۳۳۱۲۳۱
بوشهر	۲۸۶۴۵	۵۴۶۲۳	۱۲۷۴۹۷	۳۰۶۰۷۵	۳۵۶۰۸۵	۳۹۴۴۸۹	۵۷۷۴۶۵
تهران	۱۶۱۵۳۲۶	۳۰۵۲۳۳۹	۴۸۶۹۹۱۱	۶۹۹۳۰۱۳	۷۹۹۲۴۰۶	۸۹۱۲۳۳۱	۱۲۲۶۰۴۳۱
چهار محال بختیاری	۵۳۳۶۱	۸۷۵۵۲	۱۴۰۲۷۲	۲۲۹۴۷۱	۲۷۷۰۰۶	۳۴۲۹۰۵	۴۴۲۲۹۸

تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران

۳۲۶۶۹۵	۲۱۹۱۰۳	۱۸۱۲۳۷	۱۴۸۸۳۰	۱۲۴۵۲۵۸	۷۳۲۶۵۳	۴۲۹۹۲۵	خراسان جنوبی
۳۸۱۱۹۰۰	۲۸۸۳۵۶۳	۲۶۲۸۰۷۶	۲۱۸۶۴۵۸	--	--	--	خراسان رضوی
۳۹۲۴۵۸	۲۹۳۵۴۹	۲۴۰۸۵۲	۱۹۸۸۳۲	--	--	--	خراسان شمالی
۲۸۷۳۵۶۴	۲۳۴۲۵۱۴	۱۹۳۰۴۴۰	۱۴۸۵۳۵۶	۱۲۶۶۷۵۶	۸۷۷۰۹۲	۶۱۴۹۳۳	خوزستان
۵۵۹۳۴۰	۴۲۹۰۱۳	۳۷۷۸۵۰	۳۱۷۱۱۳	۱۴۴۶۱۳	۸۲۵۹۸	۶۳۲۴۸	زنجان
۴۴۰۵۵۹	۳۴۲۴۵۵	۲۸۲۳۱۶	۲۴۴۸۳۲	۱۲۳۹۹۷	۸۸۹۰۵	۶۴۱۱۲	سمنان
۱۱۹۳۱۹۸	۷۹۴۵۲۸	۶۲۹۶۸۳	۴۸۷۷۰۹	۱۶۲۸۵۴	۷۲۱۳۱	۴۶۵۸۵	سیستان و بلوچستان
۲۶۵۲۹۴۷	۲۱۶۳۱۱۹	۱۸۸۵۸۴۷	۱۶۰۹۲۶۱	۸۶۲۶۰۳	۵۷۳۳۴۲	۳۵۳۴۳۸	فارس
۷۷۷۹۷۵	۵۵۲۹۲۸	۴۴۳۳۰۶	۳۶۵۶۴۱	۱۷۲۶۷۶	۱۰۸۰۴۵	۸۲۵۰۰	قزوین
۹۸۳۰۹۴	۷۷۷۶۷۷	۶۸۱۲۵۳	۵۴۳۱۳۹	۲۴۷۲۱۹	۱۳۴۲۹۲	۹۶۴۹۹	قم
۸۵۵۸۱۹	۷۰۵۷۱۵	۵۸۵۳۳۹	۴۲۸۲۱۳	۱۹۰۳۷۵	۱۰۲۳۹۷	۶۲۲۸۰	کردستان
۱۵۵۲۵۱۹	۱۰۶۰۰۷۵	۸۵۰۵۲۹	۶۹۸۷۵۵	۳۵۰۸۰۶	۲۰۳۱۳۲	۱۱۹۳۴۴	کرمان
۱۲۵۵۳۱۹	۱۰۹۸۲۸۲	۹۶۳۰۰۵	۸۲۱۷۶۶	۴۴۱۸۸۵	۲۷۷۷۲۷	۱۷۸۹۹۷	کرمانشاه
۳۰۲۱۹۲	۲۱۳۵۶۳	۱۵۱۱۴۵	۱۱۱۳۰۸	۳۰۸۶۷	۱۵۳۵۹	۰	کهگیلویه و بویراحمد
۷۹۵۱۲۶	۵۸۸۹۸۵	۵۰۵۱۹۲	۴۲۲۱۹۳	۲۶۵۰۳۲	۱۳۹۲۶۸	۷۰۰۳۴	گلستان
۱۲۹۵۷۵۱	۱۰۴۹۹۸۰	۸۸۳۳۵۶	۷۸۴۱۷۳	۴۶۱۳۸۵	۲۹۳۴۹۴	۲۱۸۱۰۲	گیلان
۱۰۲۰۱۵۰	۸۵۰۰۱۶	۷۶۰۹۳۰	۶۳۹۰۳۸	۲۹۴۶۱۸	۱۶۵۶۳۴	۱۰۹۶۹۳	لرستان
۱۵۵۴۱۴۳	۱۱۹۴۲۳۳	۱۰۳۴۱۳۵	۸۹۳۰۲۳	۵۱۱۷۸۷	۳۰۱۷۲۹	۱۶۲۲۰۱	مازندران
۹۳۲۰۷۳	۷۰۱۵۴۷	۵۹۱۱۷۷	۴۷۶۱۲۷	۲۱۳۵۸۶	۱۴۴۸۵۶	۹۲۵۰۷	مرکزی
۶۶۱۳۳۵	۴۴۳۹۷۰	۳۸۱۸۲۰	۳۰۸۱۹۹	۱۲۳۴۶۲	۵۳۰۰۰	۲۶۸۵۸	هرمزگان
۹۸۰۷۷۱	۸۱۰۶۴۰	۶۹۶۷۵۳	۵۶۳۳۱۶	۳۲۵۱۷۶	۲۳۰۸۳۴	۱۷۸۹۴۹	همدان
۷۸۹۸۰۳	۵۸۹۹۵۵	۴۸۷۳۶۷	۴۱۲۱۹۳	۲۲۸۳۹۸	۱۲۵۴۹۲	۸۴۷۱۱	یزد

همچنین در جدول شماره (۶) توزیع سنی جمعیت شهری کشور به تفکیک استان در سال‌های ۸۵ -

۱۳۳۵ آمده است.

جدول شماره (۶): توزیع نسبی جمعیت شهری کشور به تفکیک استان در سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵

استان	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۰	۱۳۷۵	۱۳۸۵
کل کشور	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
آذربایجان شرقی	۷/۶۷	۶/۷۰	۶/۲۶	۵/۹۱	۵/۶۸	۵/۴۴	۴/۹۸
آذربایجان غربی	۲/۶۸	۲/۸۳	۲/۸۲	۳/۳۶	۳/۴۰	۳/۵۷	۳/۵۷
اردبیل	۱/۳۱	۱/۰۲	۱/۲۳	۱/۵۴	۱/۵۳	۱/۵۴	۱/۴۸
اصفهان	۹/۰۳	۸/۶۴	۸/۶۴	۷/۸۷	۷/۶۹	۷/۹۲	۷/۸۷
ایلام	۰/۱۴	۰/۲۱	۰/۳۱	۰/۵۸	۰/۶۶	۰/۷۱	۰/۶۹
بوشهر	۰/۴۸	۰/۵۶	۰/۸۰	۱/۱۴	۱/۱۲	۱/۰۷	۱/۲۰
تهران	۲۶/۹۱	۳۱/۱۶	۳۰/۷۲	۲۶/۰۵	۲۵/۱۰	۲۴/۲۹	۲۵/۴۰
چهار محال بختیاری	۰/۸۹	۰/۸۹	۰/۸۸	۰/۸۵	۰/۸۷	۰/۹۳	۰/۹۲
خراسان جنوبی	۷/۱۶	۷/۴۸	۷/۸۵	۰/۵۵	۰/۵۷	۰/۵۹	۰/۶۸
خراسان رضوی	-	-	-	۸/۱۴	۸/۲۵	۷/۸۳	۷/۹۰
خراسان شمالی	-	-	-	۰/۷	۰/۷۶	۸۰	۰/۸۱
خوزستان	۱۰/۲۴	۸/۹۵	۷/۹۹	۵/۵۳	۶/۰۶	۶/۳۶	۵/۹۵
زنجان	۱/۰۵	۰/۸۴	۰/۹۱	۱/۱۸	۱/۱۹	۱/۱۷	۱/۱۶
سمنان	۱/۰۷	۰/۹۱	۰/۷۸	۰/۹۱	۰/۸۹	۰/۹۳	۰/۹۱
سیستان و بلوچستان	۰/۷۸	۰/۷۴	۱/۰۳	۱/۸۲	۱/۹۸	۲/۱۶	۲/۴۷
فارس	۵/۸۹	۵/۸۵	۵/۴۴	۵/۹۹	۵/۹۲	۵/۸۸	۵/۵۰
قزوین	۱/۳۷	۱/۱۰	۱/۰۹	۱/۳۶	۱/۳۹	۱/۴۲	۱/۶۱

تحلیل روند تحولات شهرنشینی در استان‌های ایران

۲/۰۴	۲/۱۱	۲/۱۴	۲/۰۲	۱/۵۶	۱/۳۷	۱/۶۱	قم
۱/۷۷	۱/۹۲	۱/۸۴	۱/۶۰	۱/۲۰	۱/۰۵	۱/۰۴	کردستان
۳/۲۲	۲/۸۸	۲/۶۷	۲/۶۰	۲/۲۱	۲/۰۷	۱/۹۹	کرمان
۲/۶۰	۲/۹۸	۳/۰۲	۳/۰۶	۲/۷۹	۲/۸۴	۲/۹۸	کرمانشاه
۰/۶۳	۰/۵۸	۰/۴۷	۰/۴۱	۰/۱۹	۰/۱۶	۰/۰۰	کهگیلویه و بویراحمد
۱/۶۵	۱/۶۰	۱/۵۹	۱/۵۷	۱/۶۷	۱/۴۲	۱/۱۷	گلستان
۲/۶۸	۲/۸۵	۲/۷۷	۲/۹۲	۲/۹۱	۳/۰۰	۳/۶۳	گیلان
۲/۱۱	۲/۳۱	۲/۳۹	۲/۳۸	۱/۸۶	۱/۶۹	۱/۸۳	لرستان
۳/۲۲	۳/۲۴	۳/۲۵	۳/۳۳	۳/۲۳	۳/۰۸	۲/۷۰	مازندران
۱/۹۳	۱/۹۱	۱/۸۶	۱/۷۷	۱/۳۵	۱/۲۷	۱/۵۴	مرکزی
۱/۳۷	۱/۲۱	۱/۲۰	۱/۱۵	۰/۸۸	۰/۵۴	۰/۴۵	هرمزگان
۲/۰۳	۲/۲۰	۲/۱۹	۲/۱۰	۲/۰۵	۳/۳۶	۲/۹۸	همدان
۱/۶۴	۱/۵۳	۱/۴۸	۱/۴۸	۱/۴۴	۱/۲۸	۱/۴۱	یزد

جدول شماره (۵) و (۶) نشانگر این است که میزان درصد شهرنشینی در فاصله‌ی سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵ در استان‌های مختلف یکسان نبوده است. به طوری که در سال ۱۳۵۵ فقط ۴ استان ولی در سال ۱۳۷۵، ۷ استان میزان شهرنشینی بالاتر از میزان شهرنشینی مربوط به کل کشور داشته اند. این رقم در سال ۱۳۸۵ به ۸ استان رسیده است.

استان تهران که در برگیرنده‌ی شهر تهران (پایتخت) است. بالاترین درصد شهرنشینی را در بین استان‌های کشور در هر شش دوره‌ی سرشماری دارا بوده است. استان اصفهان به دلیل داشتن موقعیت اقتصادی و جهانگردی و استان خوزستان به دلیل وجود مراکز نفتی در فاصله‌ی سال‌های ۸۵ - ۱۳۵۵ دارای درصد شهرنشینی بالائی بوده اند.

نکته‌ی قابل بررسی، تمرکز جمعیت شهرنشین در استان تهران است به طوری که در هر چهار سرشماری بعد از انقلاب بیشتر از یک سوم کل جمعیت شهرنشینی در استان تهران متمرکز شده‌اند. شهرستان تهران در سال ۱۳۷۵ در حدود ۶۲ درصد جمعیت استان تهران را تشکیل می‌داد که ۹۶ درصد جمعیت آن شهرنشین بوده‌اند، درحالی که از جمعیت استان تهران (بدون تهران) فقط ۶۷/۵ درصد شهرنشین هستند. در سال ۱۳۸۵ جمعیت شهرنشین استان تهران ۹۱/۳۴ درصد بوده‌است. استان قم با ۹۳/۹۲ درصد در رتبه اول و استان تهران رتبه‌ی دوم جمعیت شهرنشین را به خود اختصاص داده‌است. و کمترین جمعیت شهرنشینی در این سال به استان هرمزگان با ۴۷/۱۱ درصد تعلق داشته‌است.

بحث

توزیع شهرها و به تبع آن تمرکز جمعیت نقاط شهری در نقاط مختلف کشور ما یکسان نیست. مناطق شمالی، غربی و جنوب غربی کشور علاوه بر برخورداری از آب و هوای خوب و موقعیت جغرافیایی خاص، مهد نخستین کانون‌های یک جانشین و تمدن شهری بوده و همواره از نقاط پر جمعیت کشور محسوب می‌شده‌اند و در حال حاضر نیز بیشترین نسبت از جمعیت کشور را دارا می‌باشند. (زنجانی، ۱۳۶۹)

طی ۵۰ سال گذشته، نسبت شهرنشینی در ایران از ۳۱ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۶۱ درصد یعنی دو برابر در سال ۱۳۷۵ افزایش یافت و در سال ۱۳۸۵ به ۶۸ درصد رسید. افزایش نسبت شهرنشینی ناشی از دو عامل تبدیل سکونت گاه‌های روستایی به شهر از یک سو و مهاجرت روستائیان به شهرها از سوی دیگر می‌باشد. اقتصاد تک محصولی متکی به نفت و اختلاط اقتصاد ایران با اقتصاد سرمایه داری جهانی به ویژه از زمان سلطنت پهلوی دوم و به تبع آن پیشرفت فنون موجب آزاد شدن بخش قابل توجهی از نیروی کار در روستاها شد و بنابراین روستائیان برای کسب معاش روانه‌ی شهرها شدند که پیامد آن شهرنشینی شتابان و مواجه شدن شهرهای بزرگ با مشکلات عدیده بوده‌است.

نسبت شهرنشینی کشور در سال ۱۳۶۵ معادل ۵۴ درصد بوده که در سال ۱۳۷۵ به ۶۱ درصد و در سال ۱۳۸۵ به ۶۸ درصد افزایش یافته‌است. نسبت شهرنشینی، به استثنای استان تهران در سایر استان‌های

کشور افزایش یافته است. اما این نسبت در استان تهران در سال ۱۳۶۵ معادل ۸۶/۳ درصد بوده است که در سال ۱۳۷۵ به ۸/۴۱ درصد کاهش یافته است. یکی از دلایل این امر تغییراتی است که در تقسیمات سیاسی استان تهران رخ داده بود (به عنوان مثال شهرستان قم که از نسبت شهرنشینی بالایی برخوردار بود به استان قم تبدیل گردید). هم چنین می‌توان به مهاجر پذیری روستاهای استان تهران در دهه‌ی (۷۵ - ۱۳۶۵) اشاره نمود. در سال ۱۳۸۹ شهرستان کرج از استان تهران جدا و به استان البرز تبدیل گردید. با توجه به جمعیت بالای شهر کرج و سایر شهرهای استان کرج در سرشماری بعد یعنی ۱۳۹۵ تغییراتی حاد در نسبت شهرنشینی استان تهران را شاهد خواهیم بود. استان تهران در سال ۱۳۶۵ بالاترین نسبت شهرنشینی را در سطح کشور دارا بوده است و در سال ۱۳۷۵، پس از قم (۹۱/۱ درصد)، بالاترین نسبت شهرنشینی (۸۴/۱ درصد) را دارا می‌باشد. در سال ۱۳۷۵، توزیع نسبت شهرنشینی در استان‌های مختلف تفاوت چشمگیری دارد، به طوری که بین حداقل نسبت شهرنشینی (۳۹/۲ درصد برای استان کهگیلویه و بویر احمد) و حداکثر آن (۹۱/۱ درصد برای استان قم)، ۵۱/۹ درصد فاصله وجود دارد. نسبت شهرنشینی استان تهران در سال ۱۳۸۵ به ۹۱/۳۴ درصد رسید.

در برخی از استان‌ها نسبت شهرنشینی فاصله‌ی قابل توجهی با متوسط کل کشور دارد که بعضاً بیشتر یا کمتر از میزان متوسط می‌باشد. در سال ۱۳۷۵ پس از استان‌های قم و تهران، نسبت شهرنشینی در استان‌های یزد (۷۵/۱ درصد)، اصفهان (۷۴/۳ درصد) و سمنان (۶۸/۲ درصد) از بالاترین میزان برخوردار است. در ایران استان‌هایی که یک کلان شهر در آن‌ها واقع شده است (تهران، اصفهان و غیره) از نسبت شهرنشینی بالایی برخوردارند. علاوه بر این، استان‌های واقع در مناطق کویری به دلیل نوع توانایی محیطی و عدم امکان رشد روستاها (عمدتاً به دلیل کمبود آب)، نسبت شهرنشینی در سطح بالایی قرار دارد (قم، یزد و سمنان). در مقابل در استان‌هایی که امکان رشد روستاها وجود داشته است، نسبت شهرنشینی در سطح پائینی قرار گرفته است، مانند مازندران (۴۴/۲ درصد) و گیلان (۴۶/۸ درصد) علاوه بر این، در استان‌های عشایر نشین نیز، نسبت شهرنشینی در حد پائینی قرار دارد. این نسبت در استان چهارمحال و

بختیاری ۴۵ درصد و در استان کهگیلویه و بویر احمد ۳۹/۲ درصد می‌باشد. (سالنامه آماری کشور، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵)

شهرنشینی، جامعه ایران را طی سه دهه‌ی گذشته دستخوش تحولات زیادی ساخته است. در حالی که خود شهرنشینی در ارتباط با پدیده‌ی دیگری هم چون رشد جمعیت قابل بررسی است. در واقع ایران طی دهه‌های اخیر با این دو پدیده مرتبط به هم یعنی افزایش جمعیت و رشد شهرنشینی مواجه بوده است. این دو به صورت متقابل بر یکدیگر اثر نهاده و ترکیب و توزیع جمعیت کشور را تحت تأثیر قرار داده اند. در جمع بندی پدیده‌ی افزایش شهرنشینی را در کشور می‌توان معلول عواملی نظیر مهاجرت روستائیان به شهرها به دلیل توسعه صنعتی، اسکان و تمرکز عشایر در شهرهای نوبنیاد، تبدیل شدن تعدادی از نقاط روستائی به شهر و استحاله آبادی‌های اطراف شهرهای بزرگ دانست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتایج

در تحلیل روند تحولات شهرنشینی در ایران به نتایج زیر دست یافتیم :

۱. علی‌رغم تشابه‌ها در روند شهرنشینی در جهان، کشورهای توسعه نیافته جریان شهری شدن را سریع‌تر از غرب طی کرده‌اند، در حالی که فاقد فن‌آوری لازم برای چنین توسعه‌ای بوده‌اند. در نتیجه شهرنشینی در کشورهای توسعه نیافته مشکلات زیادی را به همراه داشته است. پدیده‌هایی مانند زیاده از حد شهری شدن، بیکاری و مهاجرین شهری، زاغه‌نشینی و آلودگی محیط زیست از جمله مشکلات اساسی این کشورها است.
۲. افزایش جمعیت استان‌ها در ایران بیشتر در دهه‌های بعد از ۱۳۵۷ بوده است. افزایش جمعیت شهرنشین در ایران در سه شیوه‌ی ممکن یعنی رشد طبیعی، مهاجرت روستا - شهری و تبدیل مناطق روستایی به شهر یا الحاق مناطق حاشیه‌ی شهرها به شهر قابل توجیه است.
۳. در سال ۱۳۸۵ میزان رشد جمعیت شهری به ۲/۷۴ درصد در سال می‌رسد. در همین سال برای اولین بار در تاریخ جمعیتی ایران میزان رشد جمعیت روستائی به ۰/۴۴ - می‌رسد.
۴. در سال ۱۳۵۹ نسبت جمعیت شهری و روستایی ایران در تاریخ جمعیتی ایران یکسان و برابر می‌شود.
۵. استان تهران طی ۵۰ سال گذشته (۸۵ - ۱۳۳۰) بیشترین سهم از جمعیت کشور را داشته است. در سال ۱۳۷۵ بعد از استان تهران، استان‌های خراسان، اصفهان، فارس، خوزستان و آذربایجان شرقی در رتبه‌های بعدی قرار داشته‌اند.
۶. کمترین سهم جمعیتی در بین استان‌های کشور به استان ایلام تعلق داشته است. بعد از آن، استان سمنان و کهگیلویه و بویر احمد در رتبه‌های بعدی قرار داشته‌اند.
۷. در سال ۱۳۸۵ استان خراسان به سه استان، خراسان جنوبی، رضوی و شمالی تفکیک گردید. این استان بدین سان رتبه‌ی دوم جمعیتی کشور را از دست داد. در سرشماری ۱۳۸۵، استان تهران

- بیشترین جمعیت را کماکان به خود اختصاص داده است و در رتبه‌های بعدی استان خراسان رضوی، اصفهان، فارس، خوزستان و آذربایجان شرقی قرار دارند.
۸. میزان‌های شهرنشینی برای ایران در سال ۱۳۳۵، ۳۱/۷ درصد، در سال ۱۳۴۵، ۳۸ درصد، در سال ۱۳۵۵، ۴۷ درصد، در سال ۱۳۶۵، به ۵۷ درصد و در سال ۱۳۷۵، ۶۱/۳ درصد و سرانجام در سال ۱۳۸۵ به ۶۸/۴۶ درصد رسیده بود.
۹. به میزان شهرنشینی کشور طی ۵۰ سال (۸۵ - ۱۳۳۵)، ۳۶/۷۶ درصد اضافه است.
۱۰. میزان درصد شهرنشینی در فاصله‌ی سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵ در استان‌های مختلف یکسان نبوده است. به طوری که در سال ۱۳۵۵ فقط ۴ استان ولی در سال ۱۳۷۵، ۷ استان و در سال ۱۳۸۵، ۸ استان میزان شهرنشینی بالاتر از میزان شهرنشینی مربوط به کل کشور را داشته اند.
۱۱. استان تهران، بالاترین درصد شهرنشینی را در بین استان‌های کشور در هر شش دوره سرشماری دارا بوده است. در هر چهار سرشماری بعد از انقلاب بیشتر از یک سوم کل جمعیت شهرنشین در استان تهران متمرکز شده اند.
۱۲. در سال ۱۳۸۵ جمعیت شهرنشینی استان تهران ۹۱/۳۴ درصد بوده است. استان قم با ۹۳/۹۲ درصد رتبه‌ی اول و استان تهران رتبه‌ی دوم را به خود اختصاص داده است. کمترین جمعیت شهرنشینی در سال ۱۳۸۵ به استان هرمزگان با ۴۷/۱۱ درصد تعلق داشته است.
۱۳. یکی از ویژگی‌های شهرنشینی استان‌های ایران، وجود تعداد زیادی شهر با جمعیت اندک و تعداد اندکی شهر با جمعیت بسیار است. البته درصد کل جمعیت این شهرها به تدریج رو به کاهش نهاده است و آن‌ها موقعیت پیشین خود را از دست داده اند و جمعیت آن‌ها در یک دوره‌ی ۳۵ ساله از ۳۸/۶ درصد در سال ۱۳۳۵، به ۱۹/۸ درصد کل جمعیت شهرنشین در سال ۱۳۸۵ کاهش یافته است.
۱۴. توزیع نشدن نامتعادل و نامتناسب جمعیت در استان‌های کشور را از یک سو به علت شرایط اقلیمی و جغرافیایی و از سوی دیگر به سبب تمرکز سیاسی و اقتصادی و برنامه ریزی‌های غیر واقعی در گذشته، منجر به تمرکز بیشترین حد جمعیت در برخی شهرها به ویژه شهر تهران شده است

۱۵. جمعیت تهران در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ و ۱۳۷۰ بیش از جمعیت مجموع شهرهای کوچک (شهرهای دارای جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر) و در سال ۱۳۷۵ جمعیت این شهر هرچند از مجموع جمعیت شهرهای کوچک کمتر بوده است، به عبارت دیگر جمعیت ساکن در شهر تهران، به تنهایی معادل با ۱۸/۴ درصد جمعیت شهرنشین در سال ۱۳۷۵ بوده است.
۱۶. بررسی جمعیت ۸ شهر بزرگ کشور (تهران، مشهد، اصفهان، تبریز، شیراز، اهواز، قم، کرمانشاه) و درصد آن نسبت به کل جمعیت شهرنشین طی سال‌های ۸۵ - ۱۳۳۵ نشان دهنده‌ی ناهماهنگی بین اندازه‌ی شهرها و تمرکز جمعیت شهری در چند شهر بزرگ است. به طوری که در سال ۱۳۳۵ حدود ۴۶/۹ درصد و در سال ۱۳۴۵ معادل ۴۸/۵ درصد، در سال ۱۳۵۵ برابر ۴۸/۹ درصد و در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ به ترتیب، ۴۴/۷، ۴۲/۲، ۳۹/۲ و ۳۸/۰۴ درصد کل جمعیت نقاط شهری کشور در این ۸ شهر متمرکز بوده اند.
۱۷. از ویژگی‌های مهم تغییر و تحول نقاط شهری کشور در فاصله‌ی ۴۰ ساله‌ی (۷۵ - ۱۳۳۵) کاهش نسبت جمعیت شهرهای کوچک نسبت به جمعیت نقاط شهری علی‌رغم افزایش سریع تعداد آن‌ها است.
۱۸. شهرنشینی در سال ۱۳۸۵ در مقایسه با سال‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ یک روند افزایشی را نشان می‌دهد که یک روند طبیعی در جامعه‌ی ما طی نیم قرن اخیر بوده است.
۱۹. گرایش به شهرنشینی و تمرکز جمعیت در شهرها منجر به تغییراتی در رشد جمعیت مناطق شهری و روستایی شده است به طوری که رشد سالانه‌ی جمعیت در مناطق شهری کشور در فاصله‌ی سال‌های ۸۵ - ۱۳۷۵ برابر با ۲/۷۵ درصد و در مناطق روستایی ۰/۴۴ - درصد بوده است. از این دیدگاه استان تهران وضع ویژه‌ای دارد. در این استان رشد سالانه‌ی جمعیت مناطق روستایی که در دهه‌ی ۷۵ - ۱۳۶۵ تقریباً با رشد سالانه‌ی جمعیت مناطق شهری برابر بوده است (۲/۴۵ در برابر ۲/۶۵) در دوره‌ی ۸۵ - ۱۳۷۵، ۳/۲۴ در برابر ۲/۰۷ - می‌باشد.

۲۰. در سال ۱۳۸۵، ۰/۵۹ درصد از شهرهای کشور حدود ۳۲/۸۳ درصد از جمعیت نقاط شهری کشور را به خود اختصاص داده اند و در مقابل ۳۰/۷۳ درصد شهرهای کشور فقط ۱/۸۴ درصد از کل جمعیت شهرهای کشور را شامل می‌شود.

۲۱. در سال ۱۳۸۵، از مجموع ۱۰۱۲ شهر کشور ۶ شهر بیش از یک میلیون نفر و ۷ شهر هم بین ۵۰۰ هزار تا یک میلیون نفر جمعیت داشته است. ۳۱۲ شهر کمتر از ۵۸ هزار نفر و ۲۴۰ شهر هم بین ۵ هزار تا ۱۰ هزار نفر جمعیت داشته است. جمعیت ۴۴۷ شهر دیگر بین ۱۰ هزار تا ۵۰۰ هزار نفر بوده است.

پیشنهادها:

۱. پیشنهادهای پژوهشی

پیشنهادهای زیر به نظر می‌رسد:

۱. ملاک شخصی برای تعریف شهر توسط مرکز آمار ایران در نظر گرفته شود که مناطق روستائی را به لحاظ داشتن شهرداری شهر نامد و مناطق شهری را به لحاظ نداشتن شهرداری روستا تعریف نکنند
۲. یک دست کردن تعاریف سرشماری‌ها و استخراج جمعیت مناطقی که در سرشماری‌های قبلی شهر نبوده اند تا بتواند مقایسه و تحلیل بین سرشماری‌ها انجام گیرد.
۳. الحاق و انتزاع‌های جمعیتی به علت تغییرات تقسیمات کشوری در سرشماری‌ها دقیقاً انجام گیرد تا مقایسه در بین سرشماری‌ها انجام شود. به عنوان مثال استان البرز که در سال ۱۳۸۹ تشکیل شد. کلان شهر کرج را در خود دارد.

۲. پیشنهادهای برای پژوهش‌های آتی

پیشنهادهای زیر به نظر می‌رسد:

۱. مطالعات شهری بر اساس ملاک‌های مختلف به طور مقایسه ای در بین سرشماری‌های ۸۵ - ۱۳۳۵ موضوع پژوهش دیگری است که به آن نیاز مبرم می‌باشد.
۲. پیشنهاد می‌شود مطالعات میدانی درباره‌ی شهرگرایی در ایران در ۳۱ استان کشور اجرا شود.
۳. مطالعات جمعیت شناختی شهرنشینی براساس ملاک شغل ساکنان انجام گیرد.

منابع و مآخذ:

۱. ادیبی، حسین (۱۳۵۶): **مقدمه بر جامعه شناسی شهری**، چاپ دوم، تهران، انتشارات شبگیر.
۲. امانی، مهدی (۱۳۵۰): **شهرگرایی و شهرنشینی در ایران**، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون، دانشگاه تهران.
۳. باری یر، جولیان (۱۳۶۲): **اقتصاد ایران**، ترجمه مرکز تحقیقات حسابداری و حسابرسی، تهران.
۴. بریز، جerald (۱۳۵۱): **شهرگرایی و شهرنشینی در کشورهای رو به توسعه**، ترجمه اسدالله معدّی، تهران، وزارت آبادانی و مسکن.
۵. جوان، جعفر (۱۳۶۷): **جمعیت ایران و بستر جغرافیایی آن**، تهران، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
۶. جهانفر، محمد (۱۳۸۱): **جمعیت شناسی ایران**، چاپ ۴، تهران، دانشگاه پیام نور.
۷. حسامیان، فرخ؛ اعتماد، گیتی؛ حائری، محمدرضا (۱۳۶۳): **شهرنشینی در ایران**، تهران، مؤسسه انتشارات آگاه.
۸. خزانه، حبیب الله؛ سادات دربندی، ابوالقاسم (۱۳۵۲): **پیش بینی و گذشته نگری جمعیت شهری و روستایی ایران تا سال ۱۳۷۰**، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
۹. زنجانی، حبیب الله؛ رحمانی، فریدون (۱۳۶۸): **راهنمای جمعیت شهرهای ایران (۱۳۳۵-۱۳۷۰)**، تهران، مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران، وزارت مسکن و شهرسازی.
۱۰. زنجانی، حبیب الله (۱۳۷۰): **مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی: ۱- جمعیت**، چاپ ۲، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، وزارت مسکن و شهرسازی.
۱۱. زنجانی، حبیب الله (۱۳۷۰): **جمعیت و شهرنشینی در ایران**، جلد اول: جمعیت، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، وزارت مسکن و شهرسازی.
۱۲. زنجانی، حبیب الله (۱۳۷۱): **جمعیت و توسعه (مجموعه مقالات)**، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران؛ وزارت مسکن و شهرسازی.

۱۳. سلطان زاده، حسین (۱۳۶۲): **روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران، انتشارات آگاه.**
۱۴. سلطان زاده، حسین (۱۳۶۵): **مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، نشر آبی.**
۱۵. سوداگر، محمدرضا (۱۳۵۸): **رشد روابط سرمایه‌داری در ایران، تهران، پازند.**
۱۶. سینجر، پل (۱۳۵۸): **اقتصاد سیاسی شهرنشینی، ترجمه مهدی کاظمی بیدهندی و فرخ حسامیان، تهران، نشر ایران.**
۱۷. عابدین درکوش، سعید (۱۳۶۴): **درآمدی به اقتصاد شهری، تهران، انتشارات نشر دانشگاهی.**
۱۸. علیزاده، محمد؛ کازرونی، کاظم (۱۳۶۳): **مهاجرت و شهرنشینی در ایران، تهران، سازمان برنامه و بودجه.**
۱۹. فرهنگ، منوچهر (۱۳۵۲): **زندگی اقتصادی ایران، تهران، دانشکده‌ی علوم ارتباطات اجتماعی.**
۲۰. کاستللو، وینسنت فرانسیس (۱۳۶۸): **شهرنشینی در خاورمیانه، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، تهران، نشر نی.**
۲۱. گروه تحقیقات و مطالعات شهری و منطقه‌ای (۱۳۵۸): **مفهوم شهر ۲، (مجموعه مقالات)، تهران، مطالعات شهری و منطقه‌ای.**
۲۲. گروه تحقیق و مطالعات شهری و منطقه‌ای (۱۳۵۸): **وابستگی و شهرنشینی (مجموعه مقالات)، تهران، مطالعات شهری و منطقه‌ای.**
۲۳. مجید زاده، یوسف (۱۳۶۸): **آغاز شهرنشینی در ایران، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.**
۲۴. محتاط، محمدرضا (۱۳۶۸): **سیمای اراک (جامعه‌شناسی شهری)، تهران، نشر آگه.**
۲۵. مرکز آمار ایران (۱۳۸۷): **ایران در آیین آمار ۱۳۸۶، تهران، حوزه ریاست، امور بین‌الملل و روابط عمومی.**
۲۶. مرکز آمار ایران (۱۳۴۶): **سرشماری عمومی نفوس و مسکن، آبان ماه ۱۳۴۵، مربوط به جمعیت ساکن کشور جلد ۱۶۸، تهران، انتشارات مرکز آمار ایران.**
۲۷. مرکز آمار ایران، (۱۳۵۹): **سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ماه ۱۳۵۵، نتایج کل کشور جلد ۱۸۶، تهران، انتشارات مرکز آمار ایران.**

۲۸. مرکز آمار ایران (۱۳۶۷): **سرشماری عمومی نفوس و مسکن مهرماه ۱۳۶۵**، نتایج تفصیلی شماره ۶، تهران، انتشارات مرکز آمار ایران.
۲۹. مرکز آمار ایران (۱۳۷۲): **آمارگیری جاری جمعیت ۱۳۷۰**، نتایج عمومی کل کشور شماره ۱، تهران، انتشارات مرکز آمار ایران.
۳۰. مرکز آمار ایران (۱۳۷۶): **سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵**، نتایج تفصیلی کل کشور، شماره ۱، تهران، انتشارات مرکز آمار ایران.
۳۱. مرکز آمار ایران (۱۳۸۷): **سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵**، جمعیت شهرهای کشور بر حسب سن و جنس، تهران، دفتر ریاست، امور بین الملل و روابط عمومی.
۳۲. مشهدی زاده دهقانی، ناصر (۱۳۷۸): **تحلیلی از ویژگی‌های برنامه ریزی شهری در ایران**، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۳۳. ممتاز، فریده (۱۳۸۳): **جامعه‌شناسی شهر**، چاپ ۳، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۳۴. نوراللهی، طه (۱۳۷۶): **تطبیق توزیع استانی جمعیت کشور براساس محدوده‌ی فعلی (۱۳۷۵)**، تهران، فصلنامه علمی پژوهش جمعیت شماره ۱۹ و ۲۰، انتشارات سازمان ثبت احوال کشور.
۳۵. نوراللهی، طه (۱۳۸۲): **توزیع و طبقه بندی جمعیت شهرهای ایران و تطبیق توزیع جغرافیایی جمعیت استان‌ها در سرشماری‌های ۷۵-۱۳۳۵**، تهران، مرکز آمار ایران.
۳۶. نیرومند، مصطفی؛ جواهری پور، رحمت‌الله (۱۳۵۲): **تحول شهرنشینی و فعالیت‌های عمده در شهرهای ایران**، تهران، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون.
۳۷. وایت هاوس، روث (۱۳۶۹): **نخستین شهر**، ترجمه مهدی سحابی، تهران، نشر فضا.
۳۸. وبر، ماکس (۱۳۶۹): **شهر در گذر زمان**، ترجمه‌ی شیوا (منصوره)، کاویانی، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۳۹. وزارت کشور (۱۳۳۹): **گزارش خلاصه سرشماری کشور در سال ۱۳۳۵**، تعداد و توزیع ساکنین کشور، جلد اول، تهران، اداره کل آمار عمومی.